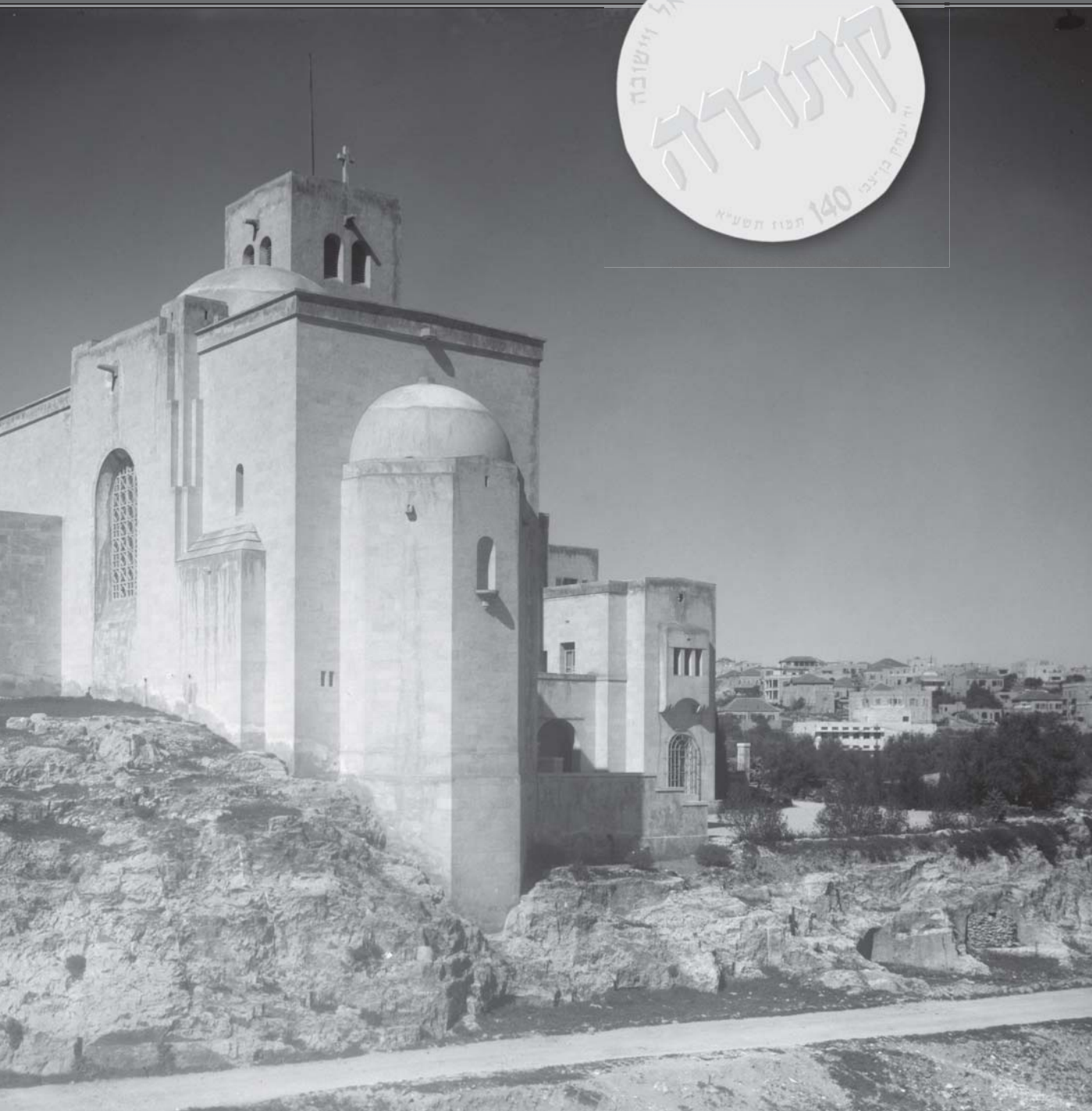

עיון מחודש בלוחיות הכסף מכתף הינוס

נדב נאמן

עיון מחודש בלוחיות הכסף מכתף הינום

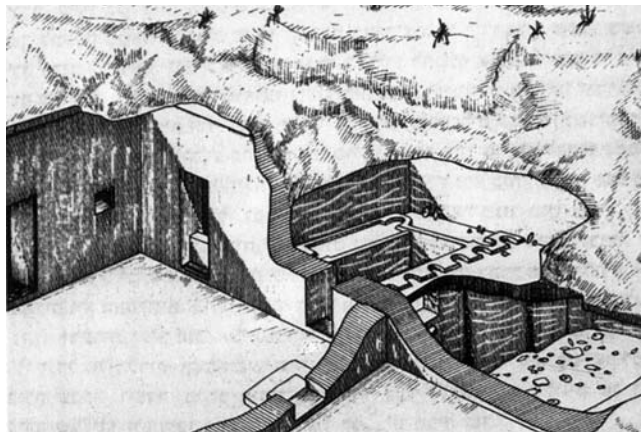
לזכר יעל לוטן
2009-1935

מבוא

בשער המאמר:
הכנסייה הסקוטית
על שם סנט אנדרו
ומערות הקבורה
בכתף הינום, בתצלום
משנות השלושים
(אוסף מטסון, ספריית
הקונגרס)

בחפירות שעשה בשנים 1979-1980 באתר כתף הינום, כ-80 מ' מעל לאפיק של גיא בן-הינום ולמרגלות הכנסייה הסקוטית על שם סנט-אנדרו, המתנשאת מעל האפיק, חשף גבריאל ברקאי שבע מערות קבורה שנחצבו בשלהי ימי הבית הראשון (המאה השביעית וראשית המאה השישית לפסה"ג). החשובה בין המערות הללו היא מערה 24, הכוללת חמישה חדרי קבורה, הנפתחים מאולם מרכזי גדול. מתחת לאחד מחדרי הקבורה נמצאה

מאספה שתכולתה לא נשדדה, אל נכון משום ששכבת סלע מן התקרה התמוטטה והסתירה את תכולתה מעיני שורדי הקברים שרוקנו את יתר חדרי מערת הקבורה.¹ מאספה זו, על כל תכולתה, היא היחידה שנתגלתה עד כה בחפירות מתקופת הברזל ב' שנעשו בירושלים. נמצאו בה שרידים של כ-95 נקברים וכן מצבור עשיר של ממצאים שכלל יותר מ-1,000 פריטים שונים. ברקאי שיער כי

למעלה: מערה 24,
חדר 25 בכתף
הינום. בתצלום
נראים האצטבאות
ומשכבי הראש
לנפטרים. מתחת
לאצטבה השמאלית
נמצאה המאספה
הבלתי שדודה
שבתוכה נתגלו
לוחיות הכסף
(צילום: זאב רדובן)

למטה מימין: ציור
איזומטרי של מערה
24 וחלל המאספה
למטה משמאל:
פתח המאספה

(צילום: אמנון רמון)

1 לדיווחים על החפירה ראו: ג' ברקאי, 'חפירות כתף-הינום בירושלים', קדמוניות, יז (תשמ"ה), עמ' 94-108; הנ"ל, כתף-הינום: מטמון אל פני חומות ירושלים (קטלוג), ירושלים תשס"ו; הנ"ל, 'ברכת הכהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 37-46.

מערת הקבורה הייתה בשימוש למן המחצית השנייה של המאה השביעית ועד ראשית המאה החמישית לפסה"ג, וכי הפריטים שנתגלו במאספה נערמו בה באופן הדרגתי במרוצת תקופה זו. הממצא הבולט ביותר שנחשף במאספה הוא שתי לוחיות כסף שנמצאו מגולגלות ועליהן כתובות בעברית. הלוחיות פורסמו על ידי ברקאי, תחילה בעברית (תשמ"ט) ולאחר מכן באנגלית (1992),² וכן על ידי עדה ירדני, שהיא הראשונה שפענחה את ברכת הכהנים החרוטה על שתי הלוחיות.³ הכתובות על שתי הלוחיות הן הטקסטים המקראיים הקדומים ביותר שנתגלו עד כה, והן קודמות מאות שנים למגילות המקראיות הקדומות ביותר שנמצאו בקומראן. אין תמה שממצא זה משך את עיניהם של חוקרים נוספים, והם דנו בזמנן של שתי הכתובות ובתרומתן לחקר המקרא בכלל ולחקר המקור הכוהני בפרט.⁴

שיתוף פעולה בין חוקרים מדיסציפלינות שונות הביא להתקדמות ניכרת בפענוח שתי הכתובות. צוות החוקרים השתמש בטכניקות מתקדמות של צילום ושל הדמיות מחשב כדי להשיג הדמיות דיגיטליות חדות מאוד ובאופן זה פענח שרידי סימנים שלא פוענחו קודם לכן.⁵ תוצאות מחקרם, אשר פורסמו במאמר מפורט בשנת 2004, העמידו את מחקר הכתובות על בסיס חדש.⁶ בשנים שלאחר מכן פורסמו מספר מחקרים אשר ההתקדמות בפענוח הכתובות שימשה להם נקודת מוצא,⁷ ופענוח זה ישמש נקודת מוצא גם למאמר הנוכחי.

- 2 G. Barkay, 'The Priestly Benediction on the Ketef Hinnom Plaques', *Tel*, 76-44 (שם), עמ' 76-44; *Aviv*, 19 (1992), pp. 148-186
- 3 A. Yardeni, 'Remarks on the Priestly Blessing on Two Ancient Amulets from Jerusalem', *VT*, 41 (1991), pp. 176-185. מרבית הקריאות שהציעה ירדני הוכחו כנכונות במחקר החדש של הלוחות.
- 4 מ' הרן, 'ברכת כהנים מכתף הינום – המשמעות המקראית של התגלית', קתורה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 77-89; M.C.A. Korpel, 'The Poetic Structure of the Priestly Blessing', *JSOT*, 45 (1989), pp. 3-13; O. Keel & Ch. Uehlinger, *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*, Minneapolis 1998, pp. 363-367 (originally published in German in 1992); J. Renz, *Die althebräischen Inschriften, I: Text und Kommentar* (Handbuch der althebräischen Epigraphik, 1), Darmstadt 1995, pp. 447-456; R. Liwak, "Wer eine Grube gräbt ...": Zum Verhältnis von Archäologie und Exegese am Beispiel einer Ausgrabung in Jerusalem', C. Maier, R. Liwak & K.-P. Jörens (eds.), *Exegese vor Ort: Festschrift für Peter Welten zum 65. Geburtstag*, Leipzig 2001, pp. 222-239; E. Waaler, 'A Revised Date for Pentateuchal Texts? Evidence from Ketef Hinnom', *Tyndale Bulletin*, 53 (2002), pp. 29-55
- 5 G. Barkay, M.J. Lundberg, A.G. Vaughn, B. Zuckerman & K. Zuckerman, 'The Challenges of Ketef Hinnom: Using Advanced Technologies to Reclaim the Earliest Biblical Texts and Their Contexts', *NEA*, 66 (2003), pp. 162-171
- 6 G. Barkay, M.J. Lundberg, A.G. Vaughn & B. Zuckerman, 'The Amulets from Ketef Hinnom: A New Edition and Evaluation', *BASOR*, 334 (2004), pp. 41-71
- 7 ש' אחיטוב, הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-ישראל וממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון (ספריית האנציקלופדיה המקראית, כא), ירושלים תשס"ה, עמ' 24-29; F. William Dobbs-Allsopp, J.J.M. Roberts, Ch.L.; Seow & R.E. Whitaker, *Hebrew Inscriptions: Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*, New Haven & London 2005, pp. 263-275; A. Berlejung, 'Ein Programm fürs Leben: Theologisches Wort und anthropologischer Ort der Silberamulette von Ketef Hinnom', *ZAW*, 120 (2008), pp. 204-230; idem, 'Der gesegnete Mensch: Text und Kontext von Num 6,22-27 und den Silberamuletten von Ketef Hinnom', A. Berlejung & R. Heckl (eds.), *Mensch und König: Studien zur Anthropologie des Alten Testaments: Rüdiger Lux zum 60. Geburtstag* (Herder Biblische Studien, 53), Freiburg 2008, pp. 37-62

לפני שאעבור לדיון בשתי הלוחיות ברצוני להדגיש את מגבלות הדיון. מערה 24 נחפרה בשנת 1979 אך גם כיום, יותר משלושים שנה לאחר מכן, הממצא העשיר מן המאספה (למעט מטבע כסף שמוצאו ביוון)⁸ עדיין טמון ב'גניזה' של ברקאי ואפילו מקצתו לא פורסם. לפיכך בכל הנושאים שאינם קשורים באופן ישיר לשתי הלוחיות, חוקרים נאלצים להישען על הנתונים שנמסרו מפיו. מאחר שלעתים קרובות הפירוש של נתונים ארכאולוגיים שנוי במחלוקת בין חוקרים, המצב של תלות בפירוש שמסד הנתונים שלו טרם פורסם הוא מגבלה חמורה למחקר. לדוגמה ברקאי קבע כי 'ראשיתו של המכלול במאה השביעית לפנה"ס, והשימוש במערה נמשך עד לראשית המאה החמישית לפנה"ס. זאת ללא פער וללא כל "שבר תרבותי" עם חורבן ירושלים בידי הבבלים בשנת 587/586 לפנה"ס'.⁹ משתמע מכך שהלוחיות אינן יכולות להיות מאוחרות מראשית המאה החמישית לפנה"ס, אך אי אפשר לבדוק את הנתונים שעליהם מבוססת קביעה זו. וכן משתמע מדבריו של ברקאי שהייתה רציפות בפעילות של משפחה ירושלמית אמידה מאמצע המאה השביעית ועד ראשית המאה החמישית לפנה"ס, בניגוד לתוצאות החפירות הארכאולוגיות המקיפות שנעשו בירושלים, ושלפיהן העיר ניטשה למן החורבן הבבלי ועד סוף המאה השישית לפנה"ס. ייתכן כמובן שהדין עם ברקאי, ושמסקנותיו נכונות בעיקרן, אבל דיון ארכאולוגי מדעי איננו נשען על אמון בלבד. על חוקר להציג את הנתונים שעליהם מבוססות מסקנותיו, ועד כה טרם פורסמו הראיות התומכות במסקנות אלה. דוגמה נוספת למגבלותיו של הדיון בשל אי פרסום החומר תוצג בחלקו השני של המאמר. ניתן לקבוע כי במצב הנוכחי, כאשר הממצאים מן המאספה טרם פורסמו ואין כל נתונים על שלבי הצטברותם בקבר, יש לנקוט משנה זהירות במסקנותיו של ברקאי באשר לממצאים מן המערה, כולל בהיבטים הקשורים לתיארוך שתי הלוחיות הנדונות במאמר זה.

תאריך כתיבתן והטמנתן של שתי הלוחיות

יש ארבעה קריטריונים לקביעת תאריך חריתת הכתובות על הלוחיות ומועד הטמנתן בקבר.

א. ברקאי חילק את שטח המאספה לשישה ריבועים, והם סומנו באותיות A-F. הוא ציין כי לוחית I נמצאה באתרה (in situ) בריבוע D, 7 ס"מ בקירוב מעל רצפת הסלע של המאספה, וטען כי 'מקומו של החפץ בסמוך לרצפה מעיד על קדמותו היחסית במכלול הממצאים שנחשפו במאספה'.¹⁰ לוחית II נתגלתה בעת סינון העפר מריבוע A, שהוא הריבוע הפנימי ביותר במאספה, וברקאי הסיק כי 'מקום הימצאו של החפץ מעיד על קדמותו היחסית במכלול ממצאי המאספה'.¹¹ ואולם לוחית I נתגלתה באתרה לא הרחק מפתח המאספה,¹² בעוד שלוחית II נמצאה רחוק ממנו, דבר המלמד כי

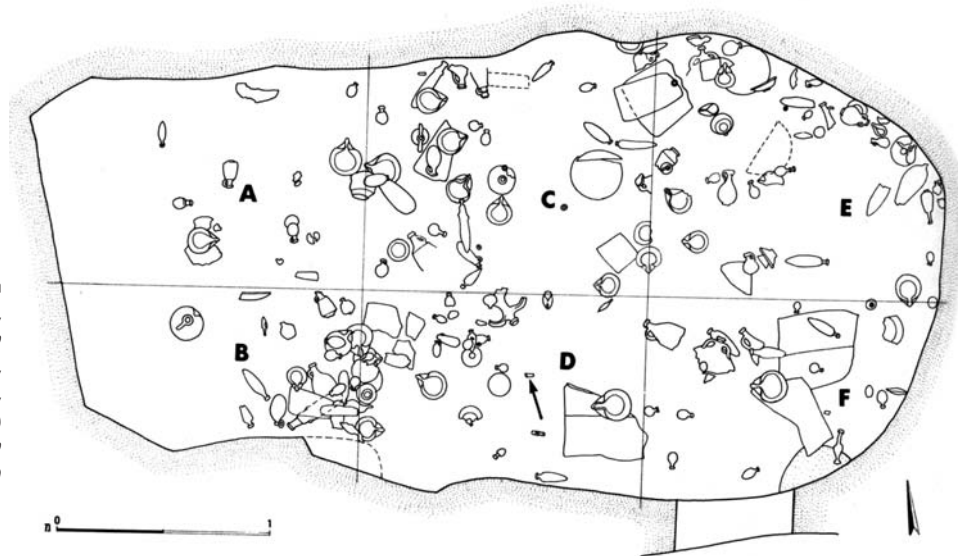
R. Barkay, 'An Archaic Greek Coin from the "Shoulder of Hinnom" Excavations in Jerusalem', *INJ*, 8 (1984-1985), pp. 1-5

9 ברקאי, ברכת הכוהנים (לעיל, הערה 1), עמ' 42.

10 שם, עמ' 44; ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 44.

11 ברקאי ואחרים (שם).

12 ראו את שרטוט תפרושת הממצאים במאספה: ברקאי, ברכת הכוהנים (לעיל, הערה 1), עמ' 41.

תפרושת הממצאים במאספה של חדר 25. לוחיות הכסף נמצאו בריבועים A, D. החץ בריבוע D מצביע על מקום מציאתה של לוחית I (ציור: טטיאנה קופיאן)

קרבה או ריחוק מן הפתח אינם קריטריונים בטוחים לקביעת תאריכם של חפצים קטנים. יתר על כן, הלוחית השנייה נמצאה בסינון, ובשל ממדיה הזעירים (אורך – 11.5 מ"מ וקוטר במרכז – 5.5 מ"מ) עשויה הייתה על נקלה להיות מוסטת ממקומה המקורי במהלך השימוש הממושך במערת הקבורה. אשר ללוחית I, לו פרסם ברקאי את החפצים שנמצאו לצדה והראה שכולם מתוארכים לסוף תקופת הברזל, יכול היה לבסס את תאריך הטמנתה. אבל אי פרסום החפצים מהלוקוס שבו נמצאה והעובדה שהלוחית התגלתה לא רחוק מפתח המאספה אינם מאפשרים לקבוע את מועד הטמנתה. במצב ידיעותינו כיום, בטרם הוצגו הראיות לשלבי הצטברותם של החפצים במאספה, הנתונים הארכאולוגיים שעליהם הסתמך ברקאי בקביעת תאריך הלוחיות אינם מכריעים ואינם מאפשרים לבסס את תאריך הטמנתן.

ב. על סמך שיקולים פלאוגרפיים תיארך תחילה ברקאי את הלוחיות למחצית השנייה של המאה השביעית,¹³ בעוד שירדני תיארכה אותן לראשית המאה השישית לפסה"נ.¹⁴ רוב החוקרים שדנו בלוחיות תיארכו את הכתובות לאמצע המאה השביעית או לסוף המאה השביעית – ראשית המאה השישית לפסה"נ.¹⁵ פרנק קרוס תיארך את הלוחיות לסוף המאה השישית לפסה"נ,¹⁶ ואילו יוהאנס רנץ תיארך אותן לתקופה ההלניסטית.¹⁷ צוות החוקרים שפרסם מחדש את הלוחיות תיארך אותן למאה

13 שם, עמ' 59-64.

14 ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 180.

15 ראו את הספרות שהזכירה ברלינג, תכנית (לעיל, הערה 7), עמ' 211 הערות 41-42.

16 E.M. Cross, 'Some Problems in Old Hebrew Orthography with Special Attention to the Third Person Masculine Singular Suffix on Plural Nouns [-âw]', *Eretz Israel*, 27 (2003), p. 23* n. 23

17 רנץ (לעיל, הערה 4), עמ' 449-452.

השביעית-השישית לפסה"נ.¹⁸ הצוות בחן בקפידה את הנימוקים של רנץ וציין שרק שמונה פרטים של כלי חרס מן התקופה ההלניסטית (המאה הראשונה לפסה"נ) נמצאו במאספה, כולם ברובד העליון שלה,¹⁹ וכן עמד על כך שאין בכתובות צורות של אותיות שניתן לתארכן לתקופה ההלניסטית.²⁰ לפיכך דחה צוות החוקרים מכול וכול את התאריך המאוחר שהציע רנץ לשתי הלוחיות.

קביעת זמנן של הלוחיות על סמך שיקולים פלאוגרפיים אינה פשוטה כלל וכלל, בגלל ריבוי המשתנים המעורבים בתיארוך. ראשית, הלוחיות קטנות, צרות מאוד ועשויות כסף, כך שמלאכת החריטה חייבה זהירות רבה. מכאן שהכתיבה על הלוחיות נעשתה בקפידה, והכתב נבדל במידה לא מבוטלת מהכתב הרהוט שרווח באותה עת. שנית, בעוד שמספר הכתובות המתוארכות לסוף ימי הבית הראשון הוא גדול, מספר הכתובות המתוארכות למחצית השנייה של המאה השישית ולראשית המאה החמישית קטן מאוד, ורק מעט ידוע על התפתחות הכתב במרוצת המאה השישית לפסה"נ. ניתן לקבוע אפוא כי תיארוך שתי הלוחיות על סמך שיקולים פלאוגרפיים כרוך בקשיים רבים, וספק אם אפשר להכריע בין תאריך בראשית המאה השישית לתאריך בסופה של מאה זו.

למעלה: לוחית I טרם פרישתה, ארבעה מבטים למטה: תהליך פרישת לוחית הכסף I במעבדות מוזאון ישראל (באדיבות מוזאון ישראל)

ג. פרדריק ויליאם דובס־אלסופ ושותפיו עמדו על כך ש'האורתוגרפיה מציבה את האתגר הגדול ביותר לתיארוך הקמעות הללו לפני הגלות' והציגו ארבעה תעתיקים החורגים מהכתיב שהיה מקובל בימי הבית הראשון.²¹

רנץ וקרוס הפנו את תשומת הלב לכתיב 'פניו' בשורה 9 של לוחית II. שניהם עמדו על כך שסיומת גוף שלישי יחיד המתווספת לשם עצם בצורה זוגית או בריבוי, נכתבה בימי הבית הראשון בווי"ו, שלא כבנוסח המסורה, שבו נכתבה ביו"ד ווי"ו.²² כדי לבסס את טענתם הציגו שתי דוגמאות אפיגרפיות מסוף ימי הבית הראשון: 'אָנְשׁוּ' בשורה 18 של איגרת 3 מלכיש ו'אָלוּ' בשורה 13 של האוסטרקון

18 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 52.ב.

19 שם, עמ' 43.

20 שם, עמ' 44-52.

21 דובס־אלסופ ואחרים (לעיל, הערה 7), עמ' 266, 268, 273.

22 רנץ (לעיל, הערה 4), עמ' 448; קרוס (לעיל, הערה 16), עמ' 19, *23 * הערה 23.

לוחית הכסף II (צילום: זאב רדובן)

מיבנהיים.²³ כדי לתרץ את חוסר ההתאמה בין התאריך שקבעו ובין הממצא האורתוגרפי טענו דובס־אלסופ ושותפיו כי הכתיב החסר מופיע רק במקרים מעטים ולא ניתן להסיק ממנו כלל תקף באורתוגרפיה בסוף ימי הבית הראשון, אך תשובה זו איננה משכנעת.²⁴ ייתכן שכתוב מלא ביו"ד ווי"ו הופיע גם בשורות 5-7 בלוחית I ('לאהב[ו]ן שמרי [מצותיו]'), אלא שהלוחית קטועה ולא ניתן לקבוע דבר לאשורו.

שלושה כתיבים בלוחית I חורגים מהכתיב בלי אמות קריאה תוכיות שהיה מקובל בימי הבית הראשון. (1) בשורה 4 נכתב שם העצם 'בְּרִית' באם הקריאה התוכית יו"ד.²⁵ (2) בשורה 13 מופיעה צורת הפעיל 'השיבנו' באם הקריאה התוכית יו"ד. אם הפועל נגזר משורש שו"ב, הרי צורת הפעיל של שורש זה מופיעה פעמים אחדות בכתובות מסוף ימי הבית הראשון, תמיד בכתיב חסר.²⁶ גם אם הפועל נגזר משורש יש"ב המסקנה היא שהכתיב ביו"ד תוכית מאוחר מימי הבית הראשון. (3) בשורה 14 נכתב שם העצם 'צור' באם הקריאה התוכית וי"ו, בעוד שהוא מופיע פעמיים בכתיב חסר ('צָר') בשורות 3, 6 של כתובת השילוח.²⁷

לאור ארבעת קווי הייחוד האורתוגרפיים הללו ניתן לקבוע שהלוחיות מכתף הינום נכתבו לאחר ימי בית ראשון, אל נכון בסוף המאה השישית או בראשית המאה החמישית לפסה"נ.

ד. בשני מאמרים שפורסמו לאחרונה דנה אנג'ליקה ברליונג בהרחבה בשני הקמעות מכתף הינום ותארכה אותם לראשית התקופה הפרסית.²⁸ היא עמדה על כך שקמעות וחותרמות עשויים כסף וזהב נדירים מאוד בממצא בארץ־ישראל מימי הבית הראשון ומופיעים לראשונה בממצא מן התקופה הפרסית. יתר על כן, מספר ניכר של קמעות גלולים מפפירוס, מכסף ומזהב ועליהם כתובות השבעה נמצאו באתרים פניקיים ופוניים מן

23 אחיטוב (לעיל, הערה 7), עמ' 59, 146.

24 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 53-54. השערת צוות החוקרים כי 'האורתוגרפיה בלוחיות II מכתף הינום משקפת את הדיאלקט העירוני הרשמי של ירושלים, לעומת הדיאלקט בעל האוריינטציה הכפרית יותר של לכיש', יוצרת קשיים הרבה יותר מהבעיה שניסו לפתור.

25 דובס־אלסופ ואחרים (לעיל, הערה 7), עמ' 266.

26 אחיטוב (לעיל, הערה 7), עמ' 447.

27 שם, עמ' 18.

28 ברליונג, תכנית (לעיל, הערה 7), עמ' 211-212; הנ"ל, האדם המבורך (לעיל, הערה 7), עמ' 45-47, ושם ספרות נוספת.

המאה השישית-החמישית לפסה"נ.²⁹ תיארוך שתי לוחיות כסף לתקופה הפרסית הולם אפוא היטב את הנתונים אשר עלו מהדיון האורתוגרפי. לסיכום, הנתונים הארכאולוגיים והפלאוגרפיים אינם מאפשרים לקבוע באופן ברור מתי נכתבו שתי הלוחיות והוטמנו במאספה, וההכרעה בשאלה זו צריכה להסתמך על הנתונים האחרים, ובעיקר האורתוגרפיים. לאור נתונים אלה יש לדחות את התיארוך לימי הבית הראשון, אשר הציעו לראשונה ברקאי וירדני, ושנתמך על ידי מרבית החוקרים. תיארוכין של הלוחיות לסוף המאה השישית או לראשית המאה החמישית לפסה"נ הולם היטב את כל הנתונים שברשותנו וישמש נקודת מוצא לדיון בכתובת שעל לוחית I בחלק האחרון של המאמר.

קריאה ופירוש חדש לטקסט של לוחית I

צוות החוקרים הציג את התעתיק והתרגום לשורות 1-14 בלוחית I כדלקמן:

(1) יהו[.]. (2) [...]. (3) גד[ל שמר] (4) הברית ו (5) [החסד לאהב (6) ו] ושמרי [מצ] (7) [ותו ...] (8) ת העלם .. (9) [הברכה מכל [פ] (10) ח ומהרע (11) כי בו גאל (12) ה כי יהוה (13) [מ]שיבנו ו] (14) צור

[...YHW ... the grea[t ... who keeps] the covenant and [G]raciousness toward those who love [him] and those who keep [his commandments]. the Eternal? [..... the? blessing more than any [sna]re and more than Evil. For redemption is in him. For YHWH is our restorer [and] rock³⁰

לתעתיק ולתרגום נלווה פירוש מפורט, שבו נימק צוות החוקרים את קביעותיו הטקסטואליות ואת פרשנותו לטקסט. בקורפוס הכתובות העבריות של דובס-אלסופ ושותפיו נתקבל תעתיק זה ללא עוררין ולווה בפירוש רחב.³¹ ברליונג העתיקה את התעתיק והוסיפה לו תרגום של

29 ברליונג, האדם המבורך (לעיל, הערה 7), עמ' 53-56, ושם ספרות נוספת; A. Berlejung, 'There is Nothing Better than More! Texts and Images on Amulet from Arslan Tash', *JNWSL*, 36, 1 (2010), pp. 5-11. לדיונים קודמים בקמעות ראו: ברקאי, ברכת הכוהנים (לעיל, הערה 1), עמ' 71-74; קיל ואילינגר (לעיל, הערה 4), עמ' 366.

30 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 61.
31 דובס-אלסופ ואחרים (לעיל, הערה 7), עמ' 265.

לוחית הכסף I (באדיבות מוזאון ישראל)

הטקסט לשפה הגרמנית ופירוש קצר.³² בהסתמכו על הטקסט המקראי בתהלים מא, יד ובנחמיה ט, ה שחזר שמואל אחיטוב בשורות 7-8: 'מהעלם ועד העלם [...]'.³³ ואולם לא רק ששחזור האות דל"ת הוא שרירותי (האות היא בבירור תי"ו, כפי שתעתק צוות החוקרים), אלא שהביטוי 'מהעלם ועד העלם' אינו מתאים להקשר הטקסטואלי.

לשם העיון המחודש בכתובת יש לבחון את הטקסט בשורה 11, 'כי בו גֶּאֱלָה'. מילת היחס עם סיומת הגוף 'בו' חוזרת תמיד לנושא שנזכר קודם לכן, וכאשר היא מופיעה בצירוף מילת החיבור 'כי' היא חוזרת לנושא שנזכר מעט לפני לכן. לדוגמה 'ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל מלאכתו [...]'. (בראשית ב, ג); 'את חג המצות תשמר [...] כי בו יצאת ממצרים [...]'. (שמות כג, טו); 'ה' אֱלֹהֵי יִגְיָה חֲשָׁכִי כִּי בְךָ אֶרְצֶן גְּדוּד [...]'. (תהלים יח, כט-ל); 'נפשנו חֲכַתָּה לֵה' [...] כי בו ישמח לבנו [...]'. (שם לג, כ-כא); 'הדריכני בנתיב מצותיך כי בו חפצתי' (שם קיט, לה).³⁴

לאור מובאות אלה ומובאות אחרות הקרובות להן יש לשאול מהו הנושא של פסוקית הסיבה 'כי בו גֶּאֱלָה'? הנושא שהניחו חוקרים, ה', נזכר בראשית הכתובת, ולאחריו מופיעים משפטים אחדים החוצצים בין הנושא המשוער לפסוקית הנזכרת. יתר על כן, בשורות 12-13 מופיע משפט סיבה נוסף שה' הוא נושאו, ושמו נזכר בו במפורש ('כי יהוה [ה]שיבנו'). האם קיים נושא אחר – שטרם זוהה עד כה – לפסוקית בשורות 11-12? אני אכן סבור שבשורות 7-8 יש לשחזר 'בית'ה', היינו 'מקדשו', וכי זהו הנושא של הפסוקית 'כי בו גֶּאֱלָה'. הופעת סיומת הגוף הארכאית -ה ('בית'ה) לצד סיומת הגוף המאוחרת -ו ('בו') אופיינית לתקופת מעבר, שבמהלכה הוחלפה בהדרגה הסיומת הארכאית על ידי הסיומת המאוחרת, וזו מופיעה כיום במרבית הכתיבים בתנ"ך.

שחזור זה הוא המפתח להבנת הפסקה בשורות 7-14, שאני מציע להשלים באופן הבא:

(8-7) [בית'ה עלם ו]ע[(9) [ד] ברכה מכל [פ] (10) ח ומהרע (11) כי בו גאל (12) ה כי יהוה (13) [ה]שיבנו [כ] (14) צור

פירוש:

בשורה 8 נראים שרידי האות וי"ו בתצלום ובשרטוט שפרסם צוות החוקרים.³⁵ הצירוף 'עלם ועד' מופיע תדיר בספר תהלים (י, טז; כא, ה; מה, ז, יח; מח, טו; נב, י; קד, ה). ניתן להשוות את שורות 7-8 בלוחית, 'בית'ה עלם ועד', לפסוק 'כסאך אלהים עולם ועד' (תהלים מה, ז). הן בלוחית מכתף הינום הן בתהלים מה, ז, תואר הפועל 'עלם ועד' מוסב על המקדש והכס, שניהם יסודות מקודשים הקשורים באופן הדוק לאל.

צורת הפעיל [ה]שיבנו' בשורה 13 עשויה להיגזר מהשורשים שו"ב ויש"ב. נראה לי שצורת הפעיל בעבר של יש"ב עם סיומת הגוף ברבים הולמת את ההקשר הטקסטואלי ואת המטפורה [כ]צור'

32 ברליונג, תכנית (לעיל, הערה 7), עמ' 212-214.

33 אחיטוב (לעיל, הערה 7), עמ' 25.

34 ייתכן שאותו מבנה משפט מופיע גם בכתובת מהמצודה ברבת עמון (שורה 5): '... [תנע]ל? תדלת ברלת בטן כבה [...]'. (תנע)ל את הדלת ברלת מעץ אלה כי בה [...]'. לכתובת ראו: אחיטוב (שם), עמ' 329, 333, ושם ספרות נוספת.

35 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 56, 58.

המופיעה מיד לאחר מכן, טוב יותר מאשר צורת הפעיל של שו"ב. לצורת הפועל 'השיבנו' השוו: תהלים קמג, ג; איכה ג, ו ('השיבני').

הטקסט נפתח בהבטחה לבעל הקמע שאם ינהג בהתאם לחוקי ספר דברים, שעיקרם אהבת האל ושמירת מצוותיו, האל, 'שמר הברית והחסד', יגמול לו באופן דומה. לאחר מכן מודגשים נצחיות המקדש והיותו מקור ברכה והגנה מכל סכנה ופגע, ויש הבטחה לקהיליית שבי ציון שלא תיעקר עוד מעל אדמתה. לבסוף מופיעה הברכה המופנית ישירות לבעל הקמע ומבקשת למענו הגנה, חמלה וחסד אלוהיים. היסוד של הגנה מסכנות ומכוחות הרע משותף לקמע זה ולקמעות רבים אחרים בעולם העתיק, אבל ניסוח הדברים והדגש על ה' ועל המקדש הוא סגולי לקמע מירושלים.

כל עוד סברו חוקרים שה' הוא נושא הגאולה, לא הוסבה תשומת הלב למונח זה.³⁶ ואולם הזיקה בין המקדש לגאולה מחייבת הבהרה.

הפועל גאל ונגזרותיו נדונו פעמים רבות בחקר המקרא.³⁷ לפי המילון העברי והארמי של לודוויג קהלר, ולטר באומגרטן ויוהן יקוב שטאם (הידוע בקיצור HALOT), המשמעות הבסיסית של 'גאולה' היא 'right and obligation of repurchase', וזו של הפועל גאל – 'to lay claim to a person, to something > to demand him back, to redeem'.³⁸ חוקרים אשר דנו בפועל זה עמדו על כך שהוא נזכר בעיקר בשני הקשרים: בהקשר חברתי-משפטי ובתיאורי הגאולה והישועה של אלוהי ישראל את עמו. קיימת תמימות דעים בין חוקרים כי המקור לתפיסה אמונית זו הוא במציאות החברתית-המשפטית שהתקיימה בימי הבית הראשון (ראו את השימוש – אמנם המאוחר – בשורש רי"ב בהקשר של גאולה מיד האל: תהלים קיט, קנד; משלי כג, יא; איכה ג, נח). אף מקורם של תיאורים שונים של האל הגואל הוא בהיבטים שונים של המערכת החברתית-המשפטית. ג'רמיה אונטרמן הראה שמקורם של התיאורים האסכטולוגיים של גאולת ה' בספר ישעיה הוא במוסד גואל הדם בחברה הישראלית.³⁹ מוטיב האל המושיע את היתום והאלמנה (תהלים עב, יג-יד; משלי כג, י-יא) שאוב מתפקידה של המשפחה כמגנה על בן המשפחה שאיבד את רכושו. יצחק אריה זליגמן עמד על כך שבשירת הים 'עם זו גאלת' (שמות טו, יג) מתחלף עם 'עם זו קנית' (שם, טז).⁴⁰ דמות אלוהי ישראל המושיע את עמו משעבוד מצרים נשענת כנראה על היבטים שונים של המשפחה, אשר מגנה על הנמנים עמה במצבים דוגמת התרוששות, שעבוד בשל חוב ורצח.

36 צוות החוקרים ואחיטוב לא דנו במונח גאולה. לדיון קצר במונח, בהתעלמות מהקשרו הטקסטואלי בלוחית מכתף הינום, ראו: דובס-אלסופ ואחרים (לעיל, הערה 7), עמ' 268.

37 מתוך הספרות הרבה שנכתבה בנושא ראו: A.R. Johnson, 'The Primary Meaning of $\sqrt{g'l}$ ', *VTSup*, 1 (1953), pp. 67-77; D.R.G. Baettie, 'The Book of Ruth as Evidence of Israelite Legal Practice', *VT*, 24 (1964), pp. 251-267; idem, 'Redemption in Ruth, and Related Matters: A Response to Jack M. Sasson', *JSOT*, 5 (1978), pp. 65-68; H. Ringgren, 'gā'al; gö'el; g^eullāh', *TDOT*, II, pp. 350-355; J.M. Sasson, 'The Issue of g^eullāh in Ruth', *JSOT*, 5 (1978), 52-64; J. Unterman, 'Redemption', *ABD*, V, pp. 650-654; idem, 'The Social-Legal Origin for the Image of God as Redeemer of Israel', D.P. Wright, D.N. Freedman & A. Hurvitz (eds.), *Pomegranates and Golden Bells: Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern Ritual, Law, and Literature in Honor of Jacob Milgrom*, Winona Lake 1995, pp. 399-405

38 HALOT, I, pp. 169-170

39 אונטרמן, המקור החברתי-משפטי (לעיל, הערה 37), עמ' 399-405, ושם ספרות נוספת.

40 י"א זליגמן, 'גאלה', א"מ, ב, טור 390.

מבחר תכשיטים
שנמצאו במערת
הקבורה
(באדיבות מוזאון ישראל)

כל ההיקרויות של 'גאולה' במקרא הן בהקשרים חברתיים-משפטיים. המילה נזכרת בהקשר של גאולת שדה (ויקרא כה, כד, כו; רות ד, ז), תשלום על שחרור קרוב משפחה שהשתעבד (ויקרא כה, מז-מט), היבטים שונים של משפט הגאולה (שם כה, כט, לא, לב; ירמיה לב, ח; רות ד, ו) ופעם אחת כציון למי שחייבים לקיים את הגאולה, היינו קבוצת השארות (יחזקאל יא, טו). ביסוד מוסד הגאולה עמדה הזכות והחובה של המשפחה לשוב ולרכוש נכס דלא נידי שאבד מפני שאחד מבני המשפחה לא יכול היה להמשיך להחזיק בו. במסגרת גאולת הנחלה רשאי היה בעל זכות הגאולה לרכוש את הקרקע שנמכרה במחיר שבו מכר אותה בעליה – ושלעתים היה נמוך ממחירה הראלי, משום שנמכרה בתנאי לחץ – וכך להשיב למשפחה את הנחלה שאבדה.⁴¹

בתאולוגיה המקראית הועברה תפיסת הגאולה מן המשפחה לעם ומן הגואל האנושי לאלוהי ישראל. נראה לי שתפיסת הגאולה בלוחית מכתף הינום צמחה אף היא מתוך התפיסה החברתית-המשפטית של גאולת נחלה בידי בן המשפחה הקרוב. אבדן הארץ לזרים, חורבן המקדש והגליית רבים מן התושבים הביאו לצמיחת תפיסה שעם ישראל איבד את הבעלות על הארץ, בדומה לאבדן נחלת אבות

41 לגאולת קרקע במקרא ובמערכות המשפט בממלכות המזרח הקדום ראו: R. Westbrook, 'Redemption of Land', *Israel Law Review*, 6 (1971), pp. 367-375; idem, 'The Price Factor of the Redemption of Land', *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 32 (1985), pp. 97-127

עקב מכירתה לקונה זר בידי אחד מבני המשפחה. ואילו השיבה לציון ובניין המקדש שחרב נתפסו כגאולת הנחלה האבודה בידי אלוהי ישראל. הפסוקית 'כי בו גאֹלה' באה לציון את מקומו המרכזי של המקדש שהוקם במסגרת התפיסה החדשה של ה' כגואל הן של עם ישראל הן של נחלתו שאבדה. המקדש שנבנה היה סמל לנוכחות האל בקרב עמו ולגאולת אדמת ישראל, ומוצג כמקור ברכה וכמגן 'מכל פח ומהרע'. הלוחית אף קושרת את רעיון המקדש שנבנה לנצח ('בֵּיתָה עֲלֵם וְעַד') לרעיון שהאל המבסס את היאחזותם של שבי ציון בארץ ('כי יהוה הִשְׁיבֵנו כְּצוֹר').

מחבר לוחית I שילב בטקסט שיצר קטעי פסוקים המוכרים מטקסטים משנה־תורתיים וכוהניים. לטקסט בשורות 3-7, 'שִׁמְרָה הַבְּרִית וְהַחֲסֵד לְאַהֲבֵי[ו] שְׁמֵרֵי[ו] מִצְוֹתֵינוּ', יש מקבילה מדויקת בדברים ז, ט ('שִׁמְרָה הַבְּרִית וְהַחֲסֵד לְאַהֲבֵי וְלִשְׁמֵרֵי מִצְוֹתָו'; השו: דניאל ט, ד; נחמיה א, ה). הברכה לבעל הקמע, החותמת את שתי הלוחיות, ידועה כמובן מהמקור הכוהני (במדבר ו, כד-כו). נוסף על כך המחבר השתמש בביטויים הידועים ממזמורי ספר תהלים.⁴² המחבר היה בוודאי כוהן במקדש בירושלים אשר פעל בתקופה שבה הוחזקו החיבורים המשנה־תורתיים והכוהניים במקום אחד, ובחר מתוך הקורפוס הרחב שנאסף במקדש בירושלים משפטים אחדים שהתאימו לתוכן הקמע שחיבר. מאחר ששתי הכתובות כוללות צירוף של קטעים שנבחרו על ידי מחבריהן, אין הלוחיות יכולות לשקף את שלבי הקנוניזציה של הטקסט המקראי במועד שבו נחרתו.

כדי שהקורא יקבל תמונה מלאה של הטקסט של לוחית I אציג אותו בשלמותו, בהשמטת מספרי השורות ובהתעלמות מההבחנה בין הטקסט שנשמר בפועל לבין מה ששחזרו חוקרים: יהוה (..) הָאֵל הַגָּדֹל, שִׁמְרָה הַבְּרִית וְהַחֲסֵד לְאַהֲבֵי, שְׁמֵרֵי מִצְוֹתֵינוּ. בֵּיתָה עֲלֵם וְעַד, בְּרַכָּה מִכָּל פַּח וּמִהָרַע, כִּי בּוֹ גָּאֹלָה, כִּי יְהוָה הִשְׁיבֵנו כְּצוֹר. יְבָרַךְ יְהוָה וְיִשְׁמְרֵךְ. יְאֵר יְהוָה פְּנֵי אֱלֹהֶיךָ [.....]

לסיכום, הלוחיות מכתף הינום אינן רק הדוגמאות הקדומות ביותר של טקסט מקראי שנתגלה עד כה, אלא הן מקורות חשובים להכרת התפיסות הדתיות שרווחו בירושלים בתקופת שיבת ציון. שני הקמעות נחרתו ודאי בראשית ימי הבית השני, אולי שנים לא רבות לאחר בניין המקדש, והכתובות שעליהם משקפות את התקוות שנתלו במקדש שהוקם זה מקרוב ובהיאחזות המחודשת של המתיישבים בארץ, ומציגות את האמונה – שביטוי בולט לה גם במקרא – ששיבת ציון וגאולת הארץ נעשו ברצונו ובהכוונתו של אלוהי ישראל.

42 למקבילות מספר תהלים ראו: ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 6), עמ' 55-68; דובס־אלסופ ואחרים (לעיל, הערה 7), עמ' 265-275; אחיטוב (לעיל, הערה 7), עמ' 24-29.